

סקירת ספרים

חמושים בלגיטימציה: הצדקות לאלימות הצבאית בחברה בישראל

עפרה בן ישי ויגיל לוי (עורכים). פרדס, 2021. 263 עמודים.

יורם פרי*

קריסת המשא ומתן לשלום בין ישראל והרשות הפלסטינית בשנת 2000, ואינתיפאדת אל־אקצא שפרצה בעקבות זאת, היו סיומו של עשור שנדמה היה כי בו יפתח העידן הפוסט־מלחמתי וצה"ל יהפוך ל"צבא שלום". אלימות מצד החזבאללה וארגוני הסירוב הפלסטיניים, שהתחזקו על חשבון המנהיגות המתונה של הרשות, פרצה במקביל להתעצמות האתוס האתנו־לאומי והמיליטריזם הדתי בישראל. את הדה־מיליטריזציה של סוף המאה הקודמת החליף בראשית המאה ה־21, ובמיוחד מאז הנסיגה מעזה ב־2005, תהליך של רה־מיליטריזציה, שהגביר את הצורך בכינון לגיטימציה לאלימות הצבאית.

מדינות לאום זקוקות לגיטימציה כדי שיוכלו לממש את זכותן הבלעדית לנהל אלימות, וממשלות במדינות דמוקרטיות זקוקות במיוחד לגיטימציה למלחמות; האוכלוסייה האזרחית צריכה להאמין שהשימוש באלימות צבאית מוצדק, יעיל והכרחי, עד כדי כך שאזרחים יהיו מוכנים להקריב את חייהם למען המדינה, גם במלחמות שאינן מוגדרות "מלחמות של אין ברירה". המצב שנוצר בישראל בתחילת המאה ה־21 הפך את הצורך הזה לאקוטי אף יותר, מכיוון שכישלון תהליך השלום חיזק את התפיסה שאין פתרון מדיני לסכסוך, והוא יהיה "סכסוך שאין לו קץ".

אך הפרק החדש נפתח לאחר שהשתרשו כבר ערכים ניאור־ליברליים ובהם העדפת אינטרסים אישיים על פני לאומיים, ירידה בנכונות לשלם ולממן את מחיר המלחמה, וגם רצון להימנע מקורבנות (Casualty aversion). נוסף על כך חל שינוי באופי המלחמה:

* פרופ' אמריטוס יורם פרי, לשעבר בעל הקתדרה ללימודי ישראל וראש מכון גילדנהורן ללימודי ישראל באוניברסיטת מרילנד, קולג' פארק (yperi@umd.edu)

היא לא הייתה עוד מלחמה תעשייתית, ככל מלחמות ישראל מאז הקמת המדינה, אלא "מלחמה מונחית תקשורת", שבה נוסף לממד הקינטי גם הממד התודעתי על שני מרכיביו - לוחמת המדיה (Media warfare) והלוחמה המשפטית (Law warfare) (פרי, 2017). גם ההבנה שצה"ל ימשיך לשמש צבא שיטור, או צבא כיבוש, ויהיה מעורב בפעולות פסיפיקציה בקרב אוכלוסייה אזרחית לאורך זמן, הגדילה את מספר האנשים ששוב לא ראו בפעילותו מלחמה צודקת; לתפיסתם אין זו "מלחמת אין ברירה" אלא "מלחמת ההתנחלויות". לגיטימציה לאליםות הצבאית נעשתה אפוא צורך חיוני לשם הפעלת הצבא.

המחקר החברתי והפסיכולוגי בישראל חשף כבר את הפרקטיקות, המנגנונים והטכניקות שבאמצעותם התקבע יחסם של הישראלים לסכסוך, לפלסטינים ולמלחמות (למשל: בר־טל ורביב, 2021; גבריאלי־נורי, 2012). מנגנונים אדירי כוח של שכנוע, תעמולה, אינדוקטרינציה וסוציאליזציה יצרו התעלמות מהסכסוך ותוצאותיו, הדחקה והכחשה שלו, נורמליזציה, דה־הומניזציה של היריב ועוד. סוגיית הלגיטימציה של האלימות הצבאית נחקרה במידה פחותה, אך גם בנושא זה התפרסמו כמה עבודות חשובות (אזולאי ואופיר, 2008; בן־אליעזר, 2019; לוי, 2010). יגיל לוי במיוחד הרבה לעסוק בכך).

הספר **חמושים בלגיטימציה: הצדקות לאליםות הצבאית בחברה בישראל** הוא תרומה חשובה ביותר למחקר בנושא זה. הדבר נכון הן באשר לפיתוח התאורטי של סוגיית הלגיטימציה, והן באשר להצגה המפורטת והמעמיקה - ציור שמן עשיר על גבי קנבס רחב - של מערכות האלימות שמנהלת מדינת ישראל, ובראש ובראשונה צה"ל, נגד הפלסטינים. מן הראוי שנושא זה יעניין את הציבור הרחב, ולא רק אנשי אקדמיה, אף על פי שאופיו האקדמי של הספר והתחכום התאורטי עלולים להקשות את הקריאה.

זהו הספר המעודכן יותר בעברית בנושא הלגיטימציה והאלימות הצבאית בכלל. כל אחד מ־11 הפרקים כולל עשרות הפניות, ובסך הכול מוזכרים בו יותר מ־600 פריטים ביבליוגרפיים, והוא ספר חובה לכל מי שמבקש לעסוק בסוגיה זו, בעולם או בארץ, ולהכיר את קו החזית של המחקר על אודותיה. קוראים שמבקשים להסתפק בתיאור של המקרה הישראלי ימצאו בספר תיאורים, גילויים וניתוחים עשירים, השופכים אור על השדה שבו פועלים בעוצמה ובהצלחה אותם מנגנוני הכחשה, הסתרה, קהות חושים, נורמליזציה והתרגלות שהוזכרו לעיל. תיאורים אלה מגחיכים אמרות נדושות כגון "צה"ל הוא הצבא המוסרי ביותר בעולם", או שמאז יציאת ישראל מרצועת עזה ב־2005 "אין שם כיבוש" - כפי שטוענים יותר משליש מהיהודים בישראל על פי סקרי דעת קהל של המכון למחקרי ביטחון לאומי.

מבחינה זאת אחד המאמרים החשובים בקובץ הוא זה של אריאל הנדל "מעבר ללגיטימציה: אלימות מערכתית וייצור הזהות החיילית". הכותב קובע, ובצדק, שהעיסוק באלמות בעיית, מכיוון שהוא נוטה לעסוק במופעים הפיזיים, הישירים והמתפרצים שלה, שמטרתם לפגוע פגיעה גופנית ישירה. בשלהי 2021 רב העיסוק בהיבט זה גם בתקשורת הישראלית בנוגע לאלמות המתנחלים (ולעומתו מושמעת טענת הנגד שהאלמים בשטחים הם דווקא הפלסטינים). אלימות ישירה זו, הנראית לעין, נתפסת לרוב כעודפות, כחריגה מחוקים ומנהלים הנתפסים כטובים כשלעצמם, או כהגזמה בלתי נחוצה של אמצעים כוחניים, הנחשבים אמנם רע הכרחי, אך עדיין קביל ולגיטימי. לכן זוהי אלימות מיותרת (עמ' 49).

אבל, קובע הנדל, האלימות הפרטיקולרית, המתפרצת הזו, היא רק סוג אחד של אלימות. יש גם סוג אחר, ולמעשה כמה סוגים, שאינם פחותים מהאלימות הנראית לעין, ושעוצמתה, חומרתה והשפעתה של אלימות זו חמורה הרבה יותר, דווקא מכיוון שהיא אינה חשופה ומתפרצת. בדומה להבחנה בין אלימות מתפרצת לאלימות כבושה שתיארו אזולאי ואופיר (2008), הנדל מציג בהרחבה את האלימות האיטית, המערכתית, זו שאופייה המוסתר, המתוחכם, היום-יומי, גורם לכך שהיא הפכה בנאלית עד כדי כך שכבר אין מזהים אותה כאלמות. המדינה התירה אלימות זו, ולכן היא אינה נחשבת כלל לאלימות. התוצאה פרדוקסלית - ככל שיש יותר אלימות, כך יש לה יותר לגיטימציה. מה שחשוב במיוחד הוא שאלימות זו אינה פוגעת רק בקורבנותיה אלא גם במחולליה: היא מייצרת ומשמרת זהויות מובנות; היא זו שמייצרת את הזהות החיילית של חיילי צה"ל וקציניו, והיא גם זו שמייצרת את הזהות הישראלית הרחבה.

זוהי, כפי שכותב הנדל בלשון יבשה אך נוקבת, האלימות של:

הצלפים בעזה, מפזרי ההפגנות בגדה, מפעילי הכלים הכבדים כנגד פחונים בבקעה, המתאמנים בשטחים בנויים ומיושבים, הברוקרטים של משטרי ההיתרים המכתבים מי יזכה באישור ומי לא, השופטים הצבאיים הפוסקים מעצרים מנהליים לקטינים, חיילי מודיעין המאזינים לאזרחים בחיפוש אחר חולשות ומנופים לסחיטה - כל אלה יחד וכל אחד לחוד - הם הנורמה מייצגת את הזהות הישראלית החדשה (עמ' 60).

אלה ואחרים, המייצרים את האלימות הרוחבית והמערכתית בעיקר באמצעות מתן לגיטימציה כמעט אוטומטית למה שנעשה בשטחים, הם אלה שבאמצעות פעולה פרפורמטיבית חוזרת ונשנית מייצרים את הזהות החיילית הישראלית. כאשר הכיבוש מוטמע כל כך, האלימות חדלה לייצר דיסוננס והפכה למובנת מאליה. השרת האלימות הפכה את קבלתה לעובדה נתונה ופוזיטיבית.

פרקי הספר השונים משמשים מטולים, או רמזורים, המציגים את תופעת הלגיטימציה לאלמות בקרב קבוצות שונות בישראל של ראשית המאה ה-21. הנה למשל התחום המגדרי. הגישה הקלאסית בתחום זה קבעה שכל עוד נשים אינן מתגייסות, הן נשארות בתפקיד המוגנות אסירות התודה, ובכך נותנות לגיטימציה פסיבית לאלמות של המלחמה שמתרחשת בשם ההגנה עליהן (לומסקי-פדר וששון לוי מצטטות את ג'ודית היקס סטהיים, עמ' 118). נדמה היה שגיוס נשים והשתתפות במעשה המלחמה יביאו לשינוי מבפנים ולהתנגדות לאלמות, אך לומסקי-פדר וששון לוי מוכיחות כי מה שקרה הוא ההפך הגמור. הנשים המגויסות עוסקות בעיקר בסוגיות של מגדר, במשמעות המגדרית של תפקידן בצבא ובהתמודדות עם בעיית האי-שוויון. הן אסירות תודה על שנפלה בחלקן הזכות לשרת, ובתגובה לכך מאמצות את אתוס הלוחם הגברי, נאבקות כדי להקנות לעצמן שוויון ערך מגדרי גם בתחום הצבאי, או מבקשות להדגיש דפוסי התנהגות הנתפסים כ"נשיים" בפעילות המבצעית בתפקידים קרביים, בניגוד לחיקוי של גברים; כל הגישות האלה מביאות אותן בעקיפין להעניק לגיטימציה לאלמות הצבאית.

קבוצה חברתית נוספת, שהשתלבה יותר ויותר בצבא מאז תחילת המאה הנוכחית, היא זו של חניכי הצינונות הדתית. נוכח תהליך הרה"מיליטריזציה בחברה הישראלית בכללה, אין פלא שכפי שהלגיטימציה לאלמות צבאית התגברה בקרב נשים, כך היא נוכחת ובלוטת אף יותר בשיח הדתי לאומי. סטוארט כהן, שבחן שיח זה - ובשונה מקודמיו סקר גם אתרי תקשורת חדשים, מודפסים ואלקטרוניים, כגון שיעורים בפרשת השבוע המועברים ברשת, עלוני שבת המחולקים חינם בבתי כנסת, או תשובות לשאלות פרטניות המופיעות ברשתות החברתיות - מגיע לתובנות מרתקות באשר אליו. ראשית, בשל מיעוט ההתייחסות לדיני צבא ומלחמה בספרות הדתית הקנונית, החלו רבנים בחברה הדתית לאומית לדלג הרחק לאחור, לוותר על הקנון המסורתי ובמקום זאת להתייחס למערך הלכתי המבוסס על התנ"ך, שבו דווקא מופיעים אזכורים למלחמות ולהתנהלותן. מקור נוסף למסקנות על הנורמות המחייבות במלחמה היום הוא מאגרים חלופיים של טקסטים, כמו ספרות המדרש והאגדה ופרשנות מסורתית למקרא. כך למשל קבעו מורי הלכה בקבוצה זו את היחס הראוי לאויבי ישראל באמצעות גזרת גזרה שווה בין עמלק, העם המקראי, לבין הפלסטינים בעת הנוכחית; הפסוק "תמחה את זכר עמלק מתחת השמים" מקבל פירוש אקטואלי ומשמש צו מפורש לימינו.

השאלה האם יש הצדקה לענישה קולקטיבית בשטחים מקבלת תשובה מדהימה לא פחות. אומנם אין דעה אחידה בנושא, אבל פוסקים רמי מעלה כמו הרמב"ם או המהר"ל מפראג (עמ' 239-240) משיבים על כך בחיוב, וקביעתם מסתמכת על פרשת "מעשה שכם". אם שמעון ולוי בני יעקב הרגו את כל תושבי שכם בתגובה לאונס אחותם

דינה בידי בנו של מלך שכם, אפשר לנהוג כך היום באוכלוסייה אזרחית פלסטינית לא מעורבת. ואכן, עמדות מפורשות המתירות, ואף מחייבות, לפגוע בפלסטינים שאינם מעורבים במעשי אלימות, הופיעו במאמר שפורסם בביטאון הרבנות הצבאית ב־2007, ורבנים חשובים בקהילה הדתית לאומית השמיעו אותן פעמים רבות.

הדיון ההלכתי בדיני מלחמה הכניס לשיח הדתי את הביטויים "קידוש השם" ו"חילול השם". הפסיקה הרבנית העניקה לביטויים אלה מעמד מטה־הלכתי, המכשיר אפילו סטייה מהוראות ההלכה הצרופה, והחילה אותם על תחום הפעילות של הציבור הישראלי כאמצעי מסגור התומך במדיניות צבאית תוקפנית. אם השפלת יהודים בידי גויים גורמת לחילול שמיים, הרי ניצחון צה"ל הוא "קידוש שמיים". לכן התנהגות רפה כלפי פלסטינים היא פסולה, "חילול השם", ואילו התנהגות תקיפה ראויה לשבח, בהיותה "קידוש השם".

הממד הדתי הזה של המלחמה בפלסטינים אינו מוכר לציבור הרחב, ולכן רבה הייתה התדהמה כשמח"ט גבעתי אל"מ עופר וינטר פרסם ביולי 2014, בזמן מבצע צוק איתן, דף קרבי שבו תואר המבצע כמלחמה באויב אשר "מחרף, מנאץ ומגדף את אלוקי מערכות ישראל". זו התורה שלומדים חניכי המכינות הקדם צבאיות של התנועה הדתית לאומית בישראל דהיום - כפי שהיטיב להוכיח יאיר נהוראי בספרו החדש **המהפכה השלישית** (2022). זהו המאגר ההולך וגדל של קציני צה"ל, המקבלים חיזוק כיוון שהם מבטאים ערכים שצה"ל זקוק להם - התנדבות, נחישות ונכונות להקרבה. סטוארט כהן השקול והזהיר מראה שיש גם שיח הומני ואנטי מלחמתי בזירת הדיון הדתית לאומית, אך אינו יכול שלא להודות כי הרבנים המעוניינים לקדם אג'נדה פוליטית אקטיביסטית באמצעות מתן הכשר למדיניות צבאית אגרסיבית הם רוב בקהילה זו (עמ' 246).

הלגיטימציה לאלימות בפעילות הצבא קיבלה משנה תוקף בדוקטרינה הצבאית החדשה שגיבש הרמטכ"ל אביב כוכבי. עפרה בן ישי מציגה זאת היטב בפרק המנתח את המושג "קטלניות" שכוכבי החדיר לצבא. זהו אומנם מושג שנעשה בו שימוש בשנים האחרונות בצבא ארצות הברית, אך כוכבי טיפל בו בדרך מעניינת, במטרה להרחיב ולהעמיק את הלגיטימציה לאלימות שהצבא אימץ מאז ראשית שנות האלפיים. לשם כך הוא השתמש במושג פוליסמי - בן ישי מכנה אותו "מושג עלום" - ללא קביעה גלויה ומחייבת של משמעויותיו, מה שמאפשר לגייס תמיכה של קהלים הטרוגניים, שכל אחד מהם מפרש אותו כרצונו, מכיוון שהוא מפעיל מערכת של אמונות, ערכים ותפיסות שונות אצל נמענים שונים ומכוון עבורם משמעויות מגוונות (עמ' 129). זהו, לדבריה, מנגנון של תהליך סמוי מן העין, שאותו היא מגדירה "מיקרו־טרגוט רספונסיבי", והוא מחליף את השיטה הישנה - גיוס לגיטימציה באמצעות מנגנוני

תעמולה הפועלים מלמעלה כלפי מטה - באסטרטגיה של התגייסות מלמטה. הצבא, או ליתר דיוק הרמטכ"ל, מפיץ את המושג העמום הזה בקרב קבוצות שונות בחברה הישראלית ומזמין אותן להשתתף בתרגומו.

ואכן, בן ישי מנתחת שמונה תזות פרשנות שונות של המושג כפי שהופיעו בתגובות הציבור בטוקבקים. הרווחת ביותר הייתה תזת האידיאולוגיה הסוציו-פוליטית, קרי - המושג "קטלניות" נועד לחזק את ההקרבה המבוססת צדקת דרך אתנו-לאומית ודתית, ולתקן את נזקי הערכים הליברליים שהשתלטו על הצבא.

תזה רווחת שנייה הייתה תזת שיקום יכולת ההכרעה של הצבא, אשר נגעה בשאיפה לשקם את הצבא לאחר שנים ארוכות של עימות מוגבל, מכיל וא-סימטרי, שהביא את צה"ל להירתע מהפעלת האלימות הנחוצה. מנקודת מבט זו נועדה הקטלניות להשיב לצבא את יכולת המלחמה ורוח הלחימה, ולשקם את התעוזה והאמון ביכולת ההכרעה, המחץ וההשמדה, שנשחקו לאורך שנות השיטור הארוכות בשטחים. תזות אחרות נגעו לסוגיות של מוסר וטוהר הנשק, כלומר האופן שבו המושג "קטלניות" מכונן את מוסריותו של הצבא ואת דימויו הנשאף כצבא המוסרי בעולם; מודל הצבא; תפיסת הצבא כשחקן בשוק; מיתוגו של הצבא; או נושא הלוחמה הטכנולוגית; ופרשנות נוספת אפילו פענחה את מושג ה"קטלניות" ככזה שנועד להצדיק תביעות להגדלת תקציבים.

אך הנקודה החשובה היא שרק טוקבקיסטים מעטים ראו בקטלניות מושג בעל משמעות שלילית, המקדם מיליטריזציה ושפיכות דמים מיותרת; רובם הביעו תמיכה בקטלניות. וכך, באמצעות אימוץ האסטרטגיה של מנגנון המיקרו-טרגוט, הצליח כוכבי לקרב את האלימות הצבאית להלך הרוח של הציבור.

תרומתו של יגיל לוי, העורך השני של הספר, רבה יותר במישור התאורטי. לוי, החוקר הפורה ביותר בישראל בשנים האחרונות בתחום יחסי חברה-צבא, מבחין בין לגיטימציה חוץ-צבאית לאלומות ובין לגיטימציה פנים-צבאית, מסביר מדוע וכיצד נוצר פער מובנה בין שתי מערכות אלה, ומפרט שבעה תנאים להיווצרותו ואת התנאים המשתנים המשפיעים על הרחבתו או צמצומו. הבסיס התאורטי של לוי, הן בספר זה והן בעבודות אחרות שלו, הוא המצע שעליו נשענו רוב החוקרים המשתתפים בכרך חשוב זה.

בדרך הטבע, קשה לכלול בסקירת קובץ מאמרים פירוט של כל מאמר, מכיוון שהדבר גרום לטיפול שטחי בהם. חבל שכך, כי מופיעים בו עוד מאמרים מעניינים וחדשניים, או שמציגים נקודות מבט מקוריות.

ספרם של בן ישי ולוי עוסק אומנם בלגיטימציה לאלמות, אך הוא משמש ראיה למרכזיותה של התקשורת בחברה שלנו, ואף להיותה חברה מונחית תקשורת (Mediatized society). הלוגיקה ואופני הייצור של התקשורת שינו גם את אופי המלחמה, והמלחמה החדשה נתפסת כלוחמת נרטיבים, כאשר האימג'ים הנשלחים ישירות ובו־זמנית ממרחב הקרבות קובעים מי ינצח במלחמת התודעה. גם תהליך הלגיטימציה מתנהל באקו־סיסטם של התקשורת. הזכרנו כבר את האתרים הייחודיים של הציבור הדתי לאומי, שבהם מצא סטוארט כהן את השיח המצדיק אלימות או מתנגד לה. נטע גל־נור מנתחת 290 "דפים קרביים" שחוברו בצה"ל בין השנים 1948-2014, ובוחנת את השינויים בתוכניהם לאורך השנים; ואילו איה בר עוז מנתחת את המיקוח על הלגיטימציה לאלמות צבאית כפי שהתבטא בשיח הציבורי בפרשת אלאור אזריה, באמצעות יותר מ־1,100 פריטים שהתפרסמו בעיתונים **הארץ**, **מעריב** ו**ידיעות אחרונות** בין מרץ 2016 ליוני 2018.

באופן מתוחכם עוסקת גם עפרה בן ישי בתקשורת. לטענתה כוכבי השתמש בתקשורת, דרך כתבים צבאיים או פובליציסטים מדיניים־ביטחוניים, כדי להפיץ בציבורים שונים - קהלים בעלי עמדות הטרוגניות ואף סותרות - את רעיון ה"קטלניות", כדי שהם ייקחו חלק בפרשנותו של המושג הפוליסמי. שתי התכונות המאפיינות של הטוקבק, נגישות ואינטראקטיביות, הפכו אותו לאמצעי חשוב לקידום השיח בסוגיה פוליטית־חברתית, כלי לטרגוט חיוני במימוש האסטרטגיה לגיוס לגיטימציה רספונסיבית (עמ' 136).

לאורך פרקי הספר מקבלת התקשורת מקום מכובד, שהיא ראויה לו. בסופו של דבר, לגיטימציה לאלמות בחברה הרחבה מוקנית בעיקר באמצעות כלי תקשורת, הן מסורתיים והן חדשים, הן פנים־מוסדיים והן של ארגונים וקבוצות חברתיות.

הספר יעניין בראש ובראשונה את העוסקים ביחסי צבא־חברה, אבל גם חוקרי תקשורת ימצאו בו חומר חשוב לדיסציפלינה האקדמית שלהם, וטוב יעשו אם ישתמשו בו. חוקרים אלה יוכלו להיעזר בו כדי להצביע על חשיבות התקשורת בחברה בת זמננו, וגם להדגים כיצד נערכים מחקרי תקשורת.

רשימת המקורות

- אזולאי, א' ואופיר, ע' (2008). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר. רסלינג.
- ברן-אליעזר, א' (2019). מלחמה במקום שלום: מאה שנות לאומיות ומיליטריזם בישראל. מודן.
- ברטל, ד' ורביב, ע' (2021). אזור הנוחות של חברה בסכסוך. סטימצקי.
- גבריאלי-נורי, ד' (2012). "השלום" בשיח הפוליטי בישראל. מרכז תמי שטינמץ למחקרי שלום.
- כוכבי, א' (2020). הקדמת הרמטכ"ל. בין הקטבים, 30-28, 7-10.
- לוי, י' (2010). מי שולט על הצבא? בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות. מאגנס.
- נהוראי, י' (2022). המהפכה השלישית. הוצאה עצמית.
- פרי, י' (2017). מלחמות מונחות תקשורת: פרדוקס העוצמה והדילמה האסטרטגית של צה"ל. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- Gavriely-Nuri, D. (2009). Friendly fire: War-normalizing metaphors in the Israeli political discourse. *Journal of Peace Education*, 6(2), 153–169.
- McChrystal, S. (2009). *Special address*. The International Institute of Strategic Studies (IISS). https://wikileaks.org/gifiles/attach/133/133562_IISS%20%20McChrystal%20Address.pdf